

A népi-urbánus ellentét

NAGY J. ENDRE

Vas István ábrázolásában

1941-ben született Ózdon. Jogász, szociológus, a Semmelweis Egyetem professor emeritusa. Legutóbbi írását 2013. 11. számunkban közzöltük.

¹Vas István:
Nehéz szerelem.
Harmadik rész. *Miért
vijjog a saskeselyű?*
I–II. kötet. Szépirodalmi
Könyvkiadó, Budapest,
1984, I/114. (A továbbiakban:
kötetszám/oldalszám.)

Sárközi György, a *Válasz* főszerkesztője, maga is zsidó (csak így egyszerűen, nem belemenve a Gerő–Romsics vitába), egy nap felhívta Vas Istvánt, és „közölte...”, hogy a lap munkatársainak választaniok kell: vagy a *Szép Szó*-ba írnak, vagy a *Válasz*-ba”.¹ S bár Vas csak egy verssel szerepelt korábban a *Szép Szó*-ban, mégis ingerelte ez az — ő kifejezésével élve — „diktatórikus eljárás”, mert, mint írja, „szabadságom csorbítását látta[m] benne”. De Sárközi elhívta a lakásába, ahol felesége, Molnár Ferenc és Vészi Margit lánya, meglehetősen hidegen, s ahogy ő érezte, averzíven fogadta; behozta a kávé, majd búcsú nélkül távozott; Sárközi pedig elmagyarázta neki, miért pont őrá van szüksége a lapnak. Hiába tartotta Vas Sárközi eljárását „mél-tatlannak és irodalmiatlannak” (I/115), mégis elfogadta, főként és talán leginkább azért, mert egyszer a róla írt recenziójában Sárközi őt az „ember és költő a talpán” dicsérő szavakkal illette (I/117).

Az alábbiakban a vitát kizárólag Vas István szemszögéből kívánom megvilágítani. Mégpedig azért, mert ő maga világnézeti útkeresésével, sajátos keresztény-kommunista meggyőződésével eléggé különösnek látszik ahhoz, hogy megpróbáljuk ebből a ritka világnézeti pozícióból *belsőleg* megérteni egy olyasvalaki kényes helyzetét, aki ugyan odasodródott a népiekhez, ám az urbánusokhoz tartozott „származásilag”, és talán éppen ebből a sodródásból volt képes egy olyan, a felek fölött lebegő (à la Mannheim) álláspontra jutni, meghaladva ezt a *látszólag* zsidók–nem-zsidók közötti viszályt, *ami talán ma is példászerű lehetne*.

Vas István azonban, hogy úgy mondjam, csak félszívvvel csatlakozott a *Válasz*hoz. Mindenesetre, mint egy helyen mondja, „megbecsült vendégnek érezhette” magát (I/117). A „vendég” kifejezésben van egy finom distanciálás, amit én úgy fogalmaznék meg, hogy a „vendégség” neki is a *mentális egyensúly akusztikus tartományához* tartozott. *Akusztikusnak* mondom, mert minden írásnak, ami csak kifejeződése, objektivációja egy belső tartásnak, van egy rejtett, belső mondanivalója, ami többnyire maga a szerző elől is rejtve marad, s amit csak az amerikai „kremlinológusok” fedeztek fel tartalomelemzéssel. A szavak száma és belső kapcsolata feltárta például, hogy ki lesz a következő első tikár a Szovjetunióban. Ezt nevezük akusztikának, ami a szerzők *belső, szubsztanciális attitűdjét* fedi fel, a nem világos tudatra jutottat. Vas István attitűdje annyira urbánus volt, amennyire csak lehetett: Budapest-rajongása, és persze

zsidó származása, ami még megtérése után is megőrződött a széder-esték nosztalgikus kedvelésében, a munkásmozgalom iránti szimpátiája őt is inkább az urbánusokhoz kötötték volna, ezért első pillantásra nem is érhető választása az népiek mellett. De ha meg-nézzük önnnyomozását, talán érthetővé válik.

Először is: a népiek őt mint költőt többre becsülték, mint az urbánusok. Németh László az első kötetéről több elismeréssel írt, „mint amit az urbánusok részéről együttvéve is” tapasztalt (I/116). Még Szabó Lőrinc „oda-nem illő” választása is, aki szintén a *Válaszhoz* csatlakozott, arról győzte meg, hogy jobban essék neki, mármint Vasnak, ott lenni akár vendégségben is, egy asztalnál ülve. De a legfőbb nyomaték ebben az irányban Illyés Gyula volt, akinek bár Vas nem értette részvételét az Új Szellemi Frontban, akik — mint később Szekfű Gyula jellemzi őket — „Gömbössel poharaztak”, mégis az ő ösztönzése döntő volt Vas számára. És Vas a maga megmagyarázhatatlan csatlakozásának végnyomozásában oda jut, hogy bevallja: inkább költészetben vallana arról, aminek a bevallásához túl szemérmesnek érzi magát. De erre még rátérek.

Vas mindenestre úgy ítélte meg, valószínűleg Radnóti-val összhangban, hogy „a népiesek radikális földbirtokreform-követeléseiben több volt a forradalmi szellem, még ha esetleg félresiklott forradalmiságnak véltük is... Egyszerűbben szólva: mi az urbánusokat túlságosan polgárinak tekintettük” (I/120). Ez a magyarázata annak is, hogy miért nem tudta elfogadni József Attila álláspontját, aki az *Esti Kurír*-ban (ami Zilahi Lajos, tehát közvetve a kormány védőszárnyai alá tartozott — vélte akkor Vas) az Új Szellemi Front kapcsán fejtette ki, hogy „az igazi szellemi arcvonal a régi, az örök, továbbra is világos szellemű humanizmusért folytatja harcát” (I/120). Tudniillik ezt a polgárosodást és humanizmust Zsolt Béla és Ignó Pál is leírhatta volna, de ők, mármint Vass és Radnóti, ekkor már túl voltak ezen az állásponton. Mégpedig forradalmi-szocialista irányban. „Például — írja Vas némi felháborodással —, hogy egyszerre a francia forradalom jelszavait emlegette egy olyan kis- és nagyburzsoázia, melynek még módjában sem volt elárulni a francia forradalom eszméit, mert jószereivel tudomást sem vett róluk, amelynek az *egyenlőség* a felekezeti egyenlőséget jelentette, a *szabadság* alig egyebet a szabad kereskedelemnél, a *testvériség*-ről pedig jó, ha a családban tudott. Hivatkozási alap lett a *humanizmus* olyanok között is, akiknek nyugodt gondolatait sohasem zavarta meg, hogy az ország egyharmada minden tiltó törvény nélkül is kívül rekedt a civilizált életmód határain; akik még most is megsértődtek, ha valaki, habár csak jogfosztottság szempontjából, együtt emlegette őket a cigányokkal vagy az amerikai négerekkel” (II/160). Ez a harcos, hogy azt ne mondjam: *osztály*harcos szemlélet nemcsak őt vagy — ha Radnótit is ide vesszük — őket jellemezte, hanem másokat is, mint például a népieket, akik bár nem voltak marxisták (mint például József Attila, aki épp akkoriban volt csatlakozóban a szociálde-

²Lásd Nagy J. Endre: *Antiszemítizmus a falukutatásban?* Kézirat, Budapest, 2014.

³Huszár Tibor: *Párhuzamok és keresztveződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front.* ELTE Szociológiai Intézete – Makói József Attila Múzeum, Budapest – Makó, 1991.

⁴Balog Iván: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemítizmusról.* Argumentum, Budapest, 2004, 191–206.

⁵Huszár Tibor: i. m. 80.

⁶Uo. 81.

mokráciához, miután a kommunisták „eltanácsolták”), mégis ezzel az osztályharcos szemlélettel közeledtek a „zsidókérdéshez”, megpróbálván elválasztani a gazdag vagy kapitalista zsidókat a szegény zsidóktól, s csak akkor ébredtek fel, legalábbis többségében, amikor már mindegy volt, hogy valaki szegény vagy gazdag, mert körülbelül az érvényesült, amit Sartre úgy fejezett ki: zsidó az, akit mások annak tartanak, avagy nálunk, akit a zsidótörvények annak kijelöltek.

Vegyünk két példát máshonnan, bár ők is a népiesekhez soroltattak. Egy korábbi előadásomban,² melyben az antiszemítizmust vizsgáltam meg az 1945 előtti falukutatásban, Erdei és Bibó ma már ambivalensnek tűnő megnyilvánulásait elemeztem Huszár Tibor³ és Balog Iván⁴ nyomán. Vizsgálódásaim oda vezettek, hogy Erdei és Bibó azért nem írták alá 1938-ban az első zsidótörvény elleni tiltakozó iratot, mert azzal a gazdag, tőkés és bérlő zsidókat is védenék. Ebben a felfogásban szerintem a marxista osztályharcos szemlélet elfogadása játszott szerepet. Közismert Erdei vonzalma Lenin iránt, és szerintem az osztályharc szelleme, az így felfogott igazságosság-konceptió, amit Bibó is híven követett Erdei barátja nyomán, ekkor még nem engedte felfogni nekik azt, hogy itt — bár azt hitték, differenciált osztályfelfogást hirdetnek — maguk is beletévedtek egy antihumanista téveszmébe. Innen erednek az olyan megkülönböztetések, hogy „kis zsidók és nagy zsidók, kizsákmányolók és kizsákmányoltak”,⁵ ami mutatja a vaskos marxista gyökereket. Vagy egy másik árulkodó megfogalmazás: „de csak aki antiszemita és csal, aki a nagytőkét védi a zsidóvédelem címén”.⁶ Summa summarum: amit Huszár Tibor elvi kettősségként ír le, az nem más, mint *merev ragaszkodás a beszüremkedett marxista osztályharcos szemlélethez.*

Erre a problémára tér vissza még egyszer Vas István a *Miért vijkog a saskeselyű?* második kötetében. Először is magának a tiltakozó iratnak a szövegét elemzi (miért csoport?, nem csak írók, művészek és tudósok stb.), s felteszi a kérdést: miért nem írták alá sokkal több olyan emberrel, akik „keresztény családok leszármazottai” (II/161) voltak. Ő is kiemeli a már előbb is sejtetett egyoldalúságát a szövegnek, idézve a kiáltványból: „egy szava sincs [mármint a törvénynek] a legszegényebb, gazdaságilag legelesettebb és legárvább rétegek sorsának jobbra fordításáért”. Világos, hogy ezzel Vas is egyetért a már tárgyalt osztályharcos szemlélet talajáról. A kiáltvány szerzői helyesen megemlékeznek arról is, hogy az elszakított területek zsidósága rendületlenül kitart magyarsága mellett, s ezért felteszi a kérdést: Szabad-e „kiközösíteni a magyarságból 400.000 polgárunkat?” (II/162). Vas a neves aláírók mellett (az élen Bartók és Kodály, meg Schöpflin Aladár, Móricz Zsigmond, sőt egyes népiesek is, például Féja Géza) a lista összeállításánál a koncepciójából azt hiányolja, hogy nyilván sokan mások is aláírták volna, ha felkérjük őket, mint például Benedek Marcell vagy Kassák. De talán, kockáztatja meg Vas a „kényelmetlen” feltevést: „Van ellenglória

is, ellenzéki glória, mely néha, egy-egy pillanatra, kívánatosabbnak látszik a hivatalosnál... És ahogy volt ellenglória, úgy volt, akkor is volt, ellenprotokoll — és ugye, minek a boldog kevesek közé nyakló nélkül beereszteni a várományosokat? Mert, ha nem is gondolhatta senki komolyan, hogy a zsidók érdekében szerkesztik a kiáltványt, azon a tájon, ahol szerkesztették, azt se gondolta senki, hogy Hitler és a hitlerizmus állandó tényezője marad Európának — még azt sem, hogy több éve van hátra, mint amennyit uralmon volt. És ha majd lepöccentik őt a szuronyok hegyéről (mert azt gondolták, ott áll), és más szelek fújnak a földrészen — milyen szép lesz, ha valakinek a neve ott állt e reménytelen kiáltvány alatt” (II/164).

Volt azonban Vas szerint két ember, akiknek a hiánya igen fájó volt, és mindkettő ellen kikelt a kávéházi pletyka: az egyik Illyés Gyula, a másik Babits Mihály. Utólag is (azaz a nyolcvanas évek elején, mikor Vas ezt írta) átallanál találgatni azt, amire a kávéházi közvélemény sem tért ki, hogy tudniillik miért hiányoztak. Mégis megkísérli először Illyés egyidejű naplóbejegyzéseiből rekonstruálni a lehetséges választ. Körülbelül odajut, hogy Illyést — egyébként ugyanúgy, mint Erdeit és Bibót a kapitalista zsidók esetén — az bosszantotta, hogy ha aláírja, akkor egyben a *zsidó sajtóért is szót emelne*. Márpedig erről, s Vas ebben száz százalékgig egyetértett Illyéssel, „olyan elmarasztaló véleménye volt, hogy beszennyeződéseknek érezte volna, ha csak szószólói kapcsolatba is kerül velük” (II/166). De azért Vas azt gondolta magában, hogy — mint például Móricz is, akinek ugyanaz volt a véleménye a sajtóról, mint nekik, amint ezt ki is fejtette egy cikkben, de csak *az után, hogy aláírta a kiáltványt* — Illyés aláírhatta volna. Mégsem írta alá, ám egy nagy cikkben⁷ közvetve magyarázatot adott, noha semmiféle célzást nem tett az elmaradt aláírásra. Vas István azonban ezt az írást, amely a *Nyugatban* jelent meg 1938 márciusában, úgy értékeli, hogy bár „csak” a „kulturáról ír [és semmi politika nem volt benne] „és főleg az erkölcsről — a tömör bekezdés, amelyet a ráncba szedendő magyar sajtó képviselőinek szentelt, méltó a tizenhetedik századi nagy francia moralisták szatirikus vénájához, egy La Bruyère-hez, sőt akár egy Molière-hez” (II/174).

Most nézzük magát a vitát. Az előzményeket, így például Németh László cikkét csak említi (amely a jugoszláviai *Kalangyában* jelent meg), melyben nagyjából azt mondta: „Egy helyére szorított (ez pontosan így volt), képessége és témái irányába bontakozó magyar-zsidó irodalom: szerencse; egy ránk burjánzó, minket is meghamisító zsidó-magyar irodalom: csapás” (I/81). Erre az öreg Ignotus csattant fel, *A szellem különítményesei* című írásában. A különítményesek voltak 1919-ben a fehérterror csapatai, akikről — számomra is új adatként — Vas közli, hogy a „konszolidáció beálltával állítólag maga Teleki Pál csapott szét [közöttük] lovaglópálcájával” (uo.). A választ Németh László dacosan *Egy különítményes vallomása* címmel írta meg, míg Illyés Gyula *Szellemi vérvád* címmel avatkozott be a vitába. De

⁷Olvasható az Illyés Gyula munkái sorozat *Itt élned kell* (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1976) első kötetében, *Magyarok* címmel az 1938-as évnél: 208–226.

ő már nem személyeknek adressálta a cikkét, hanem mivel itt már „frontok harcoltak frontokkal”, így az vonatkozhatott Hatványra, Ignótus Pálra, Zsolt Bélára, Hevesi Andrásra „és még ki tudja, kire” (uo.). Még megemlíti, hogy később Ignótus Pál az Új Szellemi Front vitájában, 1937-ben, *Frigiai sapkából tányérsapka* címmel írt egy csak Illyésre érthető cikket, ami majdnem annyira kellemetlenül hatott akkor, mint az, hogy *különítményes* (I/82).

⁸Lásd Kodolányi János: *Baranyai utazás*. Magyar Élet, Budapest, 1941.

⁹Lásd Illyés Gyula: i. m. 13–61.

Ennyit ír Vas az előzményekről, majd elmondja: a népi-urbánus vita Illyésnek az 1935-ben megjelent *Pusztulás* című írásával kezdődött, amely keserves hangnemben konstatálta a dunántúli falvakban, különösen az Ormánságban, fellépő egyke-jelenséget (amire melleleg Fülep Lajos hívta fel a figyelmet⁸), s ezzel párhuzamosan a németek fölös szaporodását.⁹ A vita kibontakozásához jelentősen hozzájárultak azok a jobboldali újságírók, akik azért fogadták nagy örömmel a tanulmányt, mert benne egy szocialista múltjával szakítani látszó valaki „visszatalált a magyarsághoz, és szakított a várossal: Budapestnek azzal az idegen szellemével, amely pedig őt is megpróbálta magához bilincselni” (I/80). Majd még visszatérünk Illyés Budapest-ellenességének problémájára, méghozzá Vas Budapest-szerelmével állítva ellentétbe, mert bár Vasnak Illyés volt az iránytűje ebben a vitában is, ám ezen ponton szembeszállt vele. De itt egyedül Illyésre figyelt, s csodálta, milyen elegánsan vívott e harcban, s úgy találta, „[h]ozzá képest az urbánusok bárdolatlan bikficek voltak a nagy európaiságukban — amivel, igaz, nem ők kérkedtek, inkább Illyés emlegette velük kapcsolatban, reverenciába rejtett gunyorossággal” (I/82). Schöpflin Aladár, aki német volt, és nem zsidó, Illyésről megjegyezte: „Nagyon meglepett, mikor Illyés cikkében megfigyeltem, hogy bújjik elő a radikálisan felvilágosult íróból a tudat alá szorított nacionalista érzés” (I/83). Schöpflin is Illyés Budapest-ellenességet kifogásolta, és azt, amit Illyés a budapesti nyelvről lekicsinylően mondott. Zsolt Béla pedig azt írta róla: „egy taktikából és intellektuális szeméremből elpalástolt halk antiszemitizmus is meghúzódik” (I/84) benne. És persze *völkisch*-nek nevezték a népieket (ami világos utalás a német fasizmusra), amire Illyés finoman és váteszien felelt: „Nebet adni neki... csak úgy ösztönös kapásból és a demagógia szótárából adni nevet neki, játék a tűzzel, melytől kétszeresen is óvakodni kell annak, aki fölött egyik napról a másikra amúgy is kigyúlhat a tető” (I/84). Hogy Illyés előre látta-e az 1938-as Anschlusst, ami közvetlenül fenyegetett a Dunántúl német birodalomba való bekebelezésével, vagy csak a német gyakorlati antiszemitizmusra célzott, ezt már nem tudjuk eldönteni ma. Mindenesetre, mint Vas megjegyzi: amikor a *Pusztulás* megjelent, 1933 őszén, annak németellenes éle volt! „Dunántúlon a magyarok fogynak, a németek szaporodnak és terjednek, és elkerülhetetlen, hogy a Dunántúl belátható időn belül előbb csak népessé-gileg, később politikailag németté ne váljon” (I/74). Pedig Illyés a Magyarok idézett cikkében is világosan leírta: „A múltban a magyar-

¹⁰Uo. 212. ság csak annyiban volt nemzet, amennyiben germánellenes”.¹⁰ Vas pedig így folytatja: „a tanulmányt a zsidók megtámadták, és ezt az addig nyilvánvalóan baloldali, sőt kommunista költőt jobboldalinak gyalázták” (uo.). Majd így folytatta: „Igazság és pontosság kedvéért be kell vallanom, hogy ehelyett: ‘a zsidók’ — akkori tudatom így fogalmazott: ‘ezek a buta zsidók’. A megszorítást az indokolta, hogy végül is nem az egész zsidóság támadta és rágalmazta Illyést, még csak nem is az irodalmi élet minden zsidó származású szereplője, hanem csak az a jobbára zsurnalisztikus színezetű részlege, melyet Illyés, visszatekintve, kétes szépítéssel ‘polgári radikalizmus’-nak nevezett.” A „buta” jelzőt Vas külön megmagyarázza: „a rövidlátás [miatt], amely éppen a hitleri rémuralom kezdetét látta alkalmas időpontnak, jobboldali szemlélettel gyanúsítani valakit, aki a nemrég összezsugorított Magyarország egy nagy részének magyar nyelvű lakosságát félti az elnémetesedéstől” (uo.).

Illyést először is Braun Róbert támadta meg, kimondván a verdiktet: „Lehetetlenség azonban baloldalinak tekintenünk azt, aki a népesedés kérdésében ilyen álláspontot foglal el” (I/75). József Attila pedig „okosan irányított naivitás”-ról beszélt. Vas nem érti, ezeket újraolvasva, „azt a látási zavart, hogy [az urbánus oldal]... képtelen volt áttekinteni hosszú távú hasznát annak, hogy Illyés tudatosan megkezdte a harcot a német behatolással” (I/74). És bár ma nehezen tudjuk elképzelni ezt a fajta tudatosságot Illyésről, amit itt Vas tulajdonít neki, és bármennyire is igazolni látszik őt utólag az események menete, abban van valami, hogy szerinte azt Illyés valahogy megsejdtette: „Magyarország lakosainak megkülönböztetése, végül is a könnyebb ellenállás irányába fog hatni, és a németek elleni nehéz védekezés helyett a zsidók elleni könnyű támadásban fog lecsapódni”. És „[e]zt az ösztönien vaksi érzékenységet [ti. az urbánusokét] Illyés tanulmánya úgy lehet, akkor is horzsolta volna, ha a zsidókra való utalást sehogy sem lehetett volna kiolvasni belőle” (uo.). De Illyés is elkövetett egy hibát, tudniillik azt írta: Budapest nincs Magyarországon, ami felkeltette egyesekben 1919 őszének „bűnös város” jelszavát, amire Ignó Pál utalt (nyilván Horthy 1919. november 16-án Budapestre bevonulása alkalmából elmondott egyik beszédfordulatára utalva). Persze Illyés elhatárolódott azoktól, akik így beszéltek, és későbbi írásában is, kimondva átkait a budapesti sajtóéletre: „Védeni fogom a sajtósabadságot, de még mielőtt vérem ontom érte, gyorsan elárulom, hogy én halálát kívántam e sajtónak akkor, amidőn a legszabadabb volt, amikor a legszabadabban prostituálta magát... Tiltakozom, de mennyire, a könyvégetés ellen, de elárulom, hogy mielőtt e veszély fenyegetett, én a kultúra meggyalázása keltette indulatomban nemcsak e könyvek egy nagy részét, de szerzőiket is máglyára kívántam... Harcba tehát úgy indulok, hogy igyekszem megbocsátani védencemnek, szemet hunyok neki, rá se nézek, nehogy leköpjem, mielőtt meghalok érte”¹¹ (II/174). És csak találgathatjuk, hogy mit

¹¹Uo. 220.

¹²l. m. 222.

szólna Illyés a kultúra mai állapotait szemlélve, ha az akkoriról így írt: „Azt mondhatjuk, hogy átlagban minden száz bárgyúságra, szellemrohasztó ostobaságra jut véletlenül egy igaz gondolat, egy darab művészi érték”.¹²

Vegyük észre Illyésnél is azt az osztályharcos személetet, ami Erdei és Bibó esetéhez hasonlóan megakadályozta abban, hogy az egész zsidóság védelmére kelljen. Vagyis Illyés sem fogadta el azt a beállítódást, amit Vas István a magáénak vallott, hogy a „rosszat védjük a még rosszabb ellen” (I/121). De abban Illyés eredetileg, amikor a *Pusztulást* megírta, nem tévedett, hogy itt egy közös ellenség ellen kellene fellépniük magyaroknak és zsidóknak, s csak később, a vita eldurvulása idején „idegenedett el” ő is osztályharcos irányban. Hiszen a Pap Károly könyvéről (*Zsidó sebek és bűnök*) írott recenziójában leírta a zsidókról: „nemcsak a fejükkel gondolkodnak, de vérmérsékletükkel, ösztönükkel, bőrükkel” is, „ami nem csodálható, mert van ország, ahol a kérdés valóban a bőrükre megy” (I/111), világos utalással Németországra. Továbbá azt, hogy az antiszemitizmus vádjától „kétszeresen is óvakodnia kell annak, aki fölött egyik napról a másikra amúgy is kigyúlhat a tető” (I/112). És Vas utólag töprengve megjegyzi: „csakugyan csöppet sem félt attól, hogy azok a lángok átcsaphatnak más tetőkre is? Vagy el tudta képzelni, hogy... el lehet keríteni olyan gettót, amely fölött más tető lesz, mint egész Magyarország fölött?” (uo.). Hogy ezt el lehetett képzelni még '44 október 15-ig, az addig talán „rendben is volt”, de hogy ettől kezdve a magyarok háza is égett, nemcsak a zsidóké, azt példázza, mondjuk, a „megtért” Bibó,¹³ akit ekkor letartóztatnak, mert „árja-párja” zsidómentő papírokat gyártott, vagy Németh László, aki kénytelen volt Zelk Zoltánt rejtegetni, s aki, az anekdota szerint, megjegyezte a feleségének: „Úgy látom, Lászlónak is szerepe volt abban, hogy engem most rejtegetnie kell”. S bár amilyen hiba volt Vas szerint az urbánusok részéről Illyést antiszemitizmussal vádolni, ő maga nem menti fel Illyést osztályharcos felfogása miatt sem, amit az mutat, hogy felrója neki (aki arról beszélt a Pap Károlyról szóló esszéjében, hogy a „két áldozatnak össze kellene fognia legalább a veszély idején”), hogy „az elmulasztott szövetség egyik akadályá éppén ez a távolságtartó hang volt, amely mintha a vitapartnereket teljességgel más emberfajtának tekintetné”. Mert „azok is igény emeltek arra..., hogy egyszerűen magyaroknak nézzék őket, jelző nélkül” (I/113).

Ámde Vas nemcsak Illyéssel szemben igazságos, mert a másik oldalt is megkérdezi: „Igaz persze, hogy joggal adódik a kérdés is: de ha így volt, miért nem tettek legalább úgy, mintha jobban érdekelné őket, hogy magyarok vagy németek laknak a Dunántúlon?” (uo.) — csatol vissza *Pusztulás* fő németellenes tendenciájára. Vagy még erősebben: „Ha tehát... megtámadták Illyést, amiért féltette a Dunántúlt a magyarok pusztulásától, abban megmaradhattam, hogy az urbánusok — vagyis miért használjak én is 'fedőnevet'? a

¹³Lásd Nagy J. Endre: *Tettbeszéd: Bibó világ látása. Világosság*, 2013. tavasz–nyár, 65–75.

zsidók — nem sok józan észről tettek tanúságot, és nem láttak az orruknál tovább, sőt éppen a legközelebbi kérdésekben még odáig sem. Ez hát az a híres, zsidó okosság..., amelyről annyit hallottam gyerekkoromban, amit nemcsak ők emlegettek állandóan, de — rosszindulatú elismeréssel — az ellenségeik is?” (I/77). Tudniillik Illyés világosan megírta: „Tíz év múlva — mondja 1935-ben! —, ha alkalom kerül rá, már nem is kell elfoglalni a Dunántúlt.’ És profetikusan fél évvel Hitler uralomra jutása után, amikor csak a legbaljósabb elmékben fordult meg a gondolat, hogy Bécsbe is bevonulhat: ‘Mindehhez, ismétlem, még az Anschlusst sem kell bevárni, mely előbb-utóbb mindenképpen bekövetkezik, mire a százmillió németiség ismét szabad kezet kap Európában, a gyümölcs magától megéri” (I/77). Erre jegyzi meg aztán Vas: „Voltaképpen a zsidó racionalizmusnak ez a babonája tette, hogy annak idején az urbánusoktól elvártam volna, ha nem a logikát, legalább némi gyakorlati okosságot” (I/78).

Persze Vas nem menti fel Illyést a két tévedése miatt: az egyik volt a sajtó kipécézése, amivel melleleg ő is egyetértett, bár hozzátette: „csakugyan, pontosan az volt a véleményem, mint az övé, a sajtóról és a kultúrának titulált szórakoztató iparról — persze, tekintet nélkül a sajtó brettli zsidó vagy nem zsidó voltára... — ahogy Illyés nevezte” (II/175). A másíkról pedig olyan szépen és talányosan emlékezik meg, hogy teljes terjedelmében idézem: „‘Megtörténhetik, hogy fel kell áldoznunk magunkat — írta. — Méltó módon végezzük, a magunk ügyéért. Ha tenyerünk bőrét tisztán tartottuk tőlük, csontjainkat ne egy gödörben találja az utókor e dögökével.’ Ugyanabban tévedett, mint négy évvel azelőtt, a népies-urbánus vita idején, amikor el tudta képzelni, hogy a szomszédból átcsaphatnak a lángok — bizonyos tetőkre [vagyis a zsidókra]. Kicsiny terület a mienk ahhoz, hogy külön gödröket lehessen ásni rajta. Az ismert közmondáson csavarva egyet: ha itt másnak ásnak vermet, akkor is mi esünk bele” (II/176). Azaz magyarok és zsidók egyként hullottak a sírokba részben már 1944. március 19., de még inkább október 15. után, legyen az Bajcsy-Zsilinszky Endre vagy Sárközi György, vagy Kiss János altábornagy vagy Radnóti Miklós, és ugyanúgy kellett bujkálnia Bibó Istvánnak, mint Zelk Zoltánnak. De a legrejtélyesebb utalása Vasnak a következő: „Tudta ezt később Illyés is. Tizennyolc év múlva, egy ugyancsak vegyes összetételű gyülekezet előtt felpattant, haragtól kipirulva csapott asztalra, és elkiáltotta magát: — Lehet, hogy holnap egy közös tömegsírban fekszünk: ne viselkedjünk úgy, mint a nagyidai cigányok! Életének egyik legnagyobb pillanat volt ez — már amit én láttam belőle. A zsidótörvényt egyébként május 12-én szavazta meg a képviselőház, május 24-én a felsőház. Ettől fogva szaporodtak a kapavágások a közös gödör mélye felé” (II/176).

Ha 1938-hoz hozzáteszünk 18 évet, pont 1956-ot kapunk. Az a gyanúm, hogy Illyés ezt valami írószövetségi tanácskozáson mond-

hatta, amire a „vegyes összetétel” (azaz „vegyesen” voltak ott zsidók és magyarok) is enged következtetni. 1956-ra vagy 1956-ban úgy tűnt: a különbségek a végveszély, a szovjet invázió idején, jelentőségüket veszítették. Aminthogy népiesek és urbánusok vegyesen mentek a halálba. Akkor is...

¹⁴Lásd Babits Mihály:
Esszék, tanulmányok.
Szépirodalmi Könyvkiadó,
Budapest, 1978.
II. kötet, 568–573.

De mi van Babitscsal, ő miért nem írta alá az 1938-as tiltakozó iratot? Választ a *Tömeg és nemzet* című írásában találunk.¹⁴ Vas közli, hogy általában, a legkülönbözőbb színű baloldalon ezt az írást „nemigen méltányolták, sőt, inkább rossz néven vették Babitstól” (II/167). A zsidókat némileg borzolta, hogy Babits így vezette be az írást: „Nagy terveimet kicsi és szomorú kérdések zavarták meg... Körülöttem a zsidókérdést vitatták, a sajtó megrendszabályozásának módszereit. A témák színvonala egyre süllyedt: alig éreztem, hogy közöm van hozzájuk. Nem a nemzetről volt többé szó, csak osztályokról, fajokról, pártokról.”¹⁵ A zsidók azt nem értették, hogy

¹⁵Uo. 568.

miként beszélhet valaki a témák alacsony színvonaláról velük kapcsolatban, a kiválasztott népről. Az pedig, hogy elvetette az osztályszempontokat, a szocialistákat sértette. Ugyanis Babits azt írta: „Itt fajok és osztályok küzdelme folyik, amelybe én nem állhatok bele, mert nem állok sem faji, sem osztályalapon... Én még egy régi, szellemi korból jöttem, mely előtt a legszentebb kapocs a nemzet kapocs volt, szellemi kötelék.”¹⁶ A faji kötelék elvetése persze tetszhetett a baloldaliaknak, de az osztályérdek elvetésén még Vas is, akinek Babits abszolút példa volt, elcsodálkozott. A munkásság a hétköznapiakban, Újpesten, Angyalföldön „osztálytudat nélküli tömeg volt, leszámítva egy töredéknyi szervezett munkásságot” (II/168). Babits ugyanis Vas szerint „polgári írónak” volt tekinthető, persze hozzáteszi: „ha ugyan van értelme egy nagy költőt mellékes tulajdonságai alapján kategóriákba sorolni. (Arról persze nem is beszélve, hogy van-e a magyar irodalomban hitelesebb osztályábrázolás, mint a *Halálfiai?*)” (uo.) — teszi hozzá elgondolkodva. Meg nem tetszik neki, hogy 1919 tavaszát emlegeti, amikor megindultak a cseh és román csapatok ellenünk, persze, hogy a „Szellem elhallgatott” (II/169),¹⁷ de még ezt is meg tudta magyarázni, s rajta kívül ezen csak a kommunisták ütközhetek meg. Továbbá a zsidókat az is sérthette, hogy Babits leírta: „...nem tud ijesztetni a dilemma, hogy zsidók leszünk vagy németek. Én mindig azt akarom hinni, hogy a zsidók és németek lesznek közöttünk előbb-utóbb igaz magyarokká” (uo.).¹⁸ „Miért? hát most még nem vagyunk magyarok?” — kérdi Vas a zsidókat megszólaltatva (uo.). De ezt azzal magyarázza, hogy Babits nemcsak zsidók, pontosabban egyes zsidók magyarságát vonta kétségbe, de a magyarokét is: „A tömeg nem ugyanaz, mint a nemzet. A nemzet néha csak egy-két emberben él, míg az utcán ezrek is ordítanak. Volt idő, amikor a magyar nemzet is csak egy-két emberben élt” (II/170),¹⁹ azaz tartalmilag voltak nem-magyar magyarok is. De végül is Babitsból Vas kiemeli a szilárd elkötelezettséget a liberalizmus mellett, s ezért értékeli ezt az írást, mint

¹⁶Uo. 568–569.

¹⁷Uo. 570.

¹⁸Uo. 571.

¹⁹Uo. 569.

amelyet az „eszményeken alapuló filozófia tett élessé”, s ezért a „nemzet örök dicsősége lesz... az hiszem, ha Európa bármely másik tájáról tört volna ki ez a klasszikus retorikába rejtett jankilátás, az antifasizmus gyönyörű példajaként mutatták volna föl... a magyar politikai irodalomnak *Az török áfium ellen való orvosság*-hoz fogható kivételes remekműve, a költői és politikai gondolkodás egységének fölmagasló emlékműve” (II/173–174).

Aki ilyen emelkedett szavakkal adózik a magyar géniusznak — ami tényleg, ahogy Babits mondta, csak egy-két magyarban világot, egy Adyban, Kosztolányiban, József Attilában —, az az Illyésben és persze Babitsban megtestesülő *imaginárius* Magyarországért jutott az ön-nyomozás végén ahhoz, hogy megkísérelje a választ arra a kérdésre: miért is csatlakozott végül is a *Válaszhoz*, aki „az urbánus tábor szemében törleszkedő renegát” (I/115) volt, s mégis miért vonja le végkövetkeztetés gyanánt: „Ha most egy időgéppel — de minden utólagos, keserű tudásommal együtt — vesztetre visszatennék a harmincnyolc évvel ezelőtti állapotba, ma is ugyanúgy választanék” (uo.), nos, erre nem ad egyenes választ. Ehhez inkább Illyés egy mondatát veszi, mert úgy érzi, prózában nem illő ilyen vallomást tenni, de ami prózáilag brutális, az a költészet igazságában²⁰ még elfogadható: „Nem tagadom le, hogy a magyar fajta tetszik nekem, tetszik már arca és termetre is, tetszik tehetsége, ötletessége, líraisága miatt”, s hozzáteszi, hogy Illyéstől eltérően, aki közvetlenül „önszeretéből, természetes determinációból” adódóan, ő közvetve, „áttételesen, szerelemből, a determinációtól való megváltásból” [vagyis a zsidó determinációtól való megszabaduláson keresztül] (I/122.) csatlakozott a *Válaszhoz*, vagyis a magyarsághoz.

És ezzel csatlakozott azokhoz, akik a század elején, mint a Galilei Kör zsidó fiatalisága, köztük Polányi Károly és Mihály is, Adyban találta meg azt *képzelt* Magyarországot, amihez szívesen asszimilálódott volna. Adyban testesült meg náluk az nem-tagsági csoport, aminek értékeihez és normáihoz igazodni szerettek volna.²¹ S ellenére 1919 fehérterrorjának és különítményes antiszemitizmusának, a *numerus clausus*nak, még mindig élt a remény a harmincas évek közepén, hogy „lesz még egyszer ünnep a világon” a zsidók számára is egy jobb Magyarországon. Hogy egyszer az imaginárius Magyarország valóságos lesz. S ez a holocaust ellenére még ma is él abban a zsidóságban, amelyik 1945 után is itt maradt, Magyarországon.

²⁰Lásd T. S. Eliot: *Goethe, a bölcs*. In uő: *Káosz a rendben. Irodalmi esszék*. (Ford. Bódis Edit et al.) Gondolat, Budapest, 1981, 461–468.

²¹Lásd erről Endre J. Nagy: *The Hungarian Context of Michael Polanyi's Thought*. In Struan Jacobs – R. T. Allen (szerk.): *Emotion, Reason and Tradition: Essays on the Social, Political and Economic Thought of Michael Polanyi*. Ashgate, Hampshire, 2005, 7–19.